

התכלת בימינו – ראשי דברים

תכלת – מצוה מן התורה

פעמיים ביום קורא היהודי את פרשת הציצית. יום יום מזכיר הוא לעצמו את החובה, המוטלת עליו לתת בכנפי בגדו את פתיל התכלת. אך, מזה זמן רב, כאלף וחמש מאות שנה, נעדרת התכלת מציציותיהם של ישראל, ואי־קיום מצווה חשובה זו הפך לדבר שבשגרה.

כיצד מתמודדים עם חסרון התכלת

התהיות הן רבות: האם זו גזרה שאין לבטלה, ולא נותר אלא להשלים עם הדבר, או שמא שומה עלינו, כיהודים נאמנים, לצאת ולדרוש אחר התכלת האבודה, ולנסות בזה את כוחנו. והיה, אם נמצאה – מה טוב, ואם לאו, הרי יצאנו בזה ידי חובת ההשתדלות. ואולי אף ניווכח, שקרוב אלינו הדבר, בפינו ובלבנו לעשותו, שלא כפי הרושם הנוצר על ידי שכחת הדורות.

... וסברא הוא, דשמא יחזור דבר... שיהא תכלת מצוי, כל שכן למאי דכתב סמ"ג דאותו דג חלזון הוא בים המלח וכתב סימניו, בקל היה לעשות תכלת...
(שו"ת מהרי"ל החדשות, אורח חיים סימן ה)

הניסיונות לחידוש התכלת

אכן, היו והיו ניסיונות לזהות את התכלת האבודה. הראשון לכולם היה האדמו"ר מרדזין, הרב גרשון חנוך ליינר, שהקדיש לכך שלושה ספרים: 'ספוני טמוני חול', 'פתיל תכלת' ו'עין התכלת'. יש לציין שזמנו לא היה בשל לכך, שכן חסרו אז ידיעות מפורטות על חיי בעלי החיים, וכן הידיעות בספרי ההיסטוריה הקדומה לא היו מן המפורסמות, כך שהזיהוי בתנאים אלה היה קשה ביותר. אחריו בא הרב י"א הלוי הרצוג שפתח פתח רחב בנושא זה באמצעות ידיעותיו המפליגות בהיסטוריה הכללית הקדומה. הוא ערך מחקר מקיף בנושא זה, כתב מאמר ארוך באנגלית ופרסם כמה מאמרים בקובץ 'ההדר', אך גם בזמנו היו חסרות הרבה ידיעות על החי בים התיכון. עוד הוסיפו לעסוק בזה מומחים בתחומים שונים ברחבי העולם ובישראל, וכן נכתבו על כך מספר מאמרים תורניים, כאשר המאסף לכל המחנות היה הרב מנחם בורשטיין בספרו 'התכלת', שבו רוכזו השיטות השונות וידיעות מפורטות הקשורות לעניין התכלת.

התכלת היום

כיום, בחסד ה' יתברך ובחמלתו עלינו, על יסוד עבודתם הרבה של הקודמים ובעקבות הידיעות הנרחבות שזכה דורנו בשדה המחקר, ניתן לקבוע, כי החלזון הימי ה"ארגמון", או בשמו היווני והלטיני - "פורפורה", הוא המקור להפקת צבע התכלת, ובהפסקת השימוש בו למלאכת הצביעה, מסיבות הקשורות במאורעות היסטוריים ידועים, פסק קיום מצות התכלת בציצית. להלן, בקצרה, הביסוס לקביעה זו; בסוף המאמר - מבחר מקורות על הנושא.¹

התכלת - חומר יקר ערך בעת העתיקה

התכלת, היא אחד החומרים היקרים של הזמן העתיק, הנמנה בשורה אחת עם הזהב ועם הכסף. התהדרו בה מלכים והתפארו בה עשירי עולם. ולא בכדי, נבחרה היא, בידי נותן התורה, לחומר גלם לבניית המשכן, ולעשיית בגדי הכהונה.

"ועשית בגדי קדש... לכבוד ולתפארת" - שיהיה נכבד ומפואר במלבושים נכבדים ומפוארים... כי אלה הבגדים לבושי מלכות הן, ברמותן ילבושו המלכים בזמן התורה... והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גוים, וכתוב "ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחזר ועטרת זהב גדולה"... (פירוש הרמב"ן לשמות כח, ב)

וכן בימי היוונים והרומים בימים הקדמונים היה נחשב צמר הצבוע תכלת ליקרות גדול, והיו לאות רוממות השררות. וכפי רוממות ממשלתם, כן היו נושאים חגורות ובתי ידים ואבנטים מצובעים בצבע התכלת, כל אחד ברוחב יריעתו כפי מדרגתו. (מאמר פתיל תכלת לאדמו"ר מרדזין, עמ' 6)

התכלת הופקה מחלזון

התכלת הופקה מחלזון ימי, שהיה ניצוד בחופי הים התיכון, ובמיוחד בחלק הצפוני של ארץ ישראל. על כך למדים אנו מדברי חז"ל, המדברים על החלזון בכלל ועל התכלת בפרט.

1 [ביסוס מפורט יותר - במאמר הבא בחוברת זו, וכן בשני הבאים אחריו].

המקורות העתיקים אודות תעשיית הצבע

והנה כאשר מעיינים אנו במקורות העתיקים, המפרטים בפירוט רב את חומרי הגלם ואת התעשייה של העבר, אין אנו מוצאים חומר צבע, שהופק מבעל חיים ימי, אלא אחד בלבד - הצבע המופק מחלזון ה"פורפורה". מעידים על כך במיוחד הקטעים אצל אריסטו, אצל פליניוס ואצל וטרוביוס.

אריסטוטלס (384-322 לפני הספירה). אחד מגדולי הפילוסופים וחוקרי הטבע ביוון. בין יתר החכמות עסק בכיולוגיה, וכתב את ספרו "תולדות בעלי החיים". בספריו יש סקירה מקפת של כל ממלכת החי. בקיאותו המיוחדת במתרחש בחייהם הייתה תוצאה משיבתו הממושכת באי לסבוס. במחקריו הכיולוגיים הסתייע אריסטו גם בסיפורי דייגים, מלחים, נוסעים, ציידים, איכרים ורועי צאן. הוא אף זכה לתואר "אבי הזואולוגיה". כמו כן חיבר ספר מיוחד על הצבעים.

פליניאוס הזקן (23-79 לספירה). סופר רומאי. מחברה של האנציקלופדיה הריאלית המקיפה ביותר של העולם העתיק. ספרו, אוצר לא אכזב של ידיעות טכניות, גיאוגרפיות, אמנותיות ואחרות של העולם הקלסי. פליניאוס מסר מידע רב על ארץ ישראל. הוא ידע לפרט את מיני התמרים שארץ יהודה נשתבחה בהם, המוזכרים גם במשנה (עבודה זרה פ"א מ"ה), והקדיש פרק גדול לתיאור האפרסמון הגדל בעין גדי. תיאורים אלה ורבים כמותם על נופה וטבעה של ארץ יהודה יש בהם כדי לחזק את הדעה שפליניאוס שהה בארץ ונתרשם ממנה באופן בלתי אמצעי. בספרו לא נתכוון אלא למסור חומר שליקט מתוך 2,000 ספרים של 2,000 מחברים. באמצעות ששה־עשר ספרי הבוטניקה וארבעה ספרי הזואולוגיה שלו נשתמר עיקר ידיעת הטבע של העולם העתיק.

ויטרוביוס פוליו (המאה הראשונה לפני הספירה). אדריכל רומי. חשיבותו הגדולה בספרו על האדריכלות. מבוסס על ניסיונו ועל הספרים שכתבו מחברים יוונים הלניסטיים. מקור עיקרי לידיעת האדריכלות והאומנויות הרומיות, ולידיעת בניין הערים, המדע השימושי והטכניקה של העולם העתיק. פרקים מיוחדים מספרו זה הוקדשו לסקירת חומרי הצבע.

עדות שרידיהם של בתי הצביעה

גם החפירות הרבות שנעשו לאורך החוף הישראלי של הים התיכון, מקום ייצור התכלת, כפי שמעידים חז"ל, לא חשפו תמונה שונה. שרידי צבע שנתגלו בבתי הצביעה והקונכיות השבורות, שנערמו לצדיהם, מעידים על השימוש בחלזון זה בלבד.

ממצאי החפירות בארץ ישראל

- תל עכו (מאות י"ג-י"ב לפנה"ס) - שברי קונכיות הארגמון, קנקן עם עקבות נוזילה של צבע, שרידי תנורים. בקרבת המקום נמצא חרס שעליו שרידי צבע ובצידו החיצוני שרידי פיח.
- תל כיסאן (מאה י"א לפנה"ס) - כלי חרס גדול ובתוכו שרידי פס צבע, ובמקביל מבחוץ כתמי פיח. בקרבתו כמות גדולה של שרידי קונכיות.
- תל שקמונה (תקופת הברזל ב') - חרסים עם שרידי צבע ושברי קונכיות. מעניין במיוחד כלי גדול שבחלקו העליון מבפנים פס צבע.
- תל מור (התקופה ההלניסטית) - באר ובה קונכיות ארגמון רבות, ולידה מתקן המורכב משתי בריכות מטויחות.
- תל דור (מאה ו' לפנה"ס) - כמויות גדולות של קונכיות מרוסקות. מעניין במיוחד מתקן הכולל בור, ובו פסולת קונכיות, תעלה ובור ספיגה. בתעלה ובבור נמצאו משקעים של סיד מעורב בצבע ארגמן.
- תל כברי (מאה ז' לפנה"ס) - שברי כלי חרס מוכתמים בצבע סגול.
- במקומות נוספים נמצאו שברי קונכיות בלבד.

המסקנה הברורה

ברור אם כן, שהתכלת - החומר היקר והמפורסם, שהיה נחלת כלל העולם העתיק, ולא הצטמצם בשימושו לצורכי מצווה אצל היהודים בלבד - רישומו לא ייעדר מעל דפי ההיסטוריה ולא ייעלם מבין הריסותיהם של בתי מלאכה שנחשפו. מכאן, שהתעשייה המתוארת, שהפיקה צבע מחלזון ימי, היא התעשייה שהיוותה מקור להפקת התכלת המבוקשת.

החלזון בדברי חז"ל

גם המעיין בדברי חז"ל מגיע למסקנה זו. לשונותיהם הסתמיים בקשר לחלזון, שהיה בשימוש האדם לצביעה, אינם מניחים מקום למציאותם של שני חלזונות - האחד, של כלל העולם, והשני, של היהודים בלבד. זאת ועוד, בספרי לפרשת וזאת הברכה, על הפסוק "כי שפע ימים יינקו ושפוני טמוני חול", נמנה החלזון בין מקורות העושר של נחלת שבט זבולון. ללא ספק, לא יכלו חז"ל להתעלם מן התעשייה העשירה של חלזון ה"פורפורה", שהתנהלה לעיניהם, ממש באותו אזור, ובוודאי כיוונו בדבריהם אלה לתעשייה זו. בהמשך אותו קטע בספרי נאמר: "לסוף שאני מצריכם לידך על ידי חלזון זה", כלומר מקור עושר זה ישמש לתכלת שבציצית, שנצרכים לו כל ישראל, כפי שנאמר בפירוש בתרגום המיוחס ליונתן על אתר.

יתרה מזאת, דברים מפורשים מוצאים אנו בקטע אבוד מן התלמוד הירושלמי המובא בפירוש הראבי"ה לברכות: "בין תכלת לכרתי בין פורפירין ובין פריפינין", ומסביר הראבי"ה - "והוא מעיל שקורין בלשון לעז פורפירא".

גם בדברי המפרשים והפוסקים נפְּרַת הזהות בין חלזון התכלת לבין חלזון ה"פורפורה". הדברים המפורשים ביותר עולים מתוך דברי הרב בנימין מוספיא במוסף הערוך, שעל הערוך (ערך "פרפירא"), ומתוך דבריו של הרב י"ח בכרך, בעל חוות יאיר, בפירושו לשולחן ערוך - מקור חיים (מהדורת הרב פינס, תשמ"ב, ח"א עמ' צט).

דור אחד לפני בעל חוות יאיר כתב ר' אברהם הרופא פורטלאונה בספרו שלטי הגבורים (מכון ירושלים תש"ע, עמ' שדמ): "המילה הזאת... רוצה לומר רמש הים הנקרא פורפור"א, והוא החלזון שצובעים בו התכלת". וכנראה שזהו המקום הראשון בספרות התורנית שבו מזוהה בפירוש התכלת ההלכתית כבאה מהחלזון שנקרא פורפורה.

אגודת "פתיל תכלת"

כפועל יוצא מכל האמור, ומתוך הכרה מלאה בחובתנו הקדושה להשקיע מאמצים להחזרת ולהחדרת קיומה של המצוה השכוחה, הוקמה אגודת "פתיל תכלת" - אגודה שתפקידה לייצר ולהפיץ פתילי תכלת לציצית. אנשי האגודה עוסקים גם בכל אופני הסברת הנושא, ולבם פתוח לכל שאלה או הצעה שמעורר עניין התכלת. התכלת כיום היא מצוה המחדשת את ימיה, כשהביקוש לפתילי התכלת הולך וגובר.

מבחר ביבליוגרפי

הרב גרשון חנוך ליינר (האדמו"ר מרדזין)

שפוני טמוני חול; פתיל תכלת; עין התכלת – ירושלים תשכ"ג

הרב יצחק אייזיק הרצוג

"התכלת בישראל", בתוך: התכלת, הרב מנחם בורשטין – ירושלים תשמ"ח

הרב בצלאל נאור

בים דרך – ירושלים תשמ"ד

פרופ' יהודה פליקס

חי וצומח בתורה – ירושלים תשמ"ד

הרב מנחם בורשטין

התכלת – ירושלים תשמ"ח

ד"ר ישראל זיידרמן

"לחידוש מצות התכלת בציצית", בתוך: תחומין ט – אלון שבות תשמ"ח

הרב אליהו טבגר

כליל תכלת – ירושלים תשנ"ג

הרב ישראל אריאל

צפיה כרך ה – ירושלים תשנ"ו

הרב יהודה ראק

"הטלת תכלת בציצית", בתוך: תחומין טז – אלון שבות תשנ"ו

הרב שלמה טייטלכאום

לולאות תכלת – ירושלים תש"ס

הרב בנימין זאב הלוי הורביץ

חותם של זהב – בני ברק תשע"א